

KULTURNA BAŠTINA

Goran Majetić

TUMULUSI U HRVATSKOJ – VELIČANSTVENE PRAPOVIJESNE „PIRAMIDE“

Humci, gomile, gromile ... najčešći su narodni nazivi u našim krajevima za humke nastale nasipavanjem zemlje i(lj) kamenja, najčešće u svrhu sahrane pokojnika. Najveći od njih u Hrvatskoj viši su od jednokatne kuće, a dugi su kao polovica nogometnog igrališta. Najstariji tumulusi sagrađeni su vjerojatno još u srednje brončano doba, u prvoj polovici 2. tisućljeća prije nove ere, pred umalo 4000 godina.

Tumulusi su rasprostranjeni posvuda u svijetu (članak profesorice arheologije i etnologije Vesne Krnić Nikolić iz Zagreba “Tajne sagrađenih brežuljaka i brda - tumulusa i maundsa” objavio je internetski magazin Kameleon 2008. godine), pa ni Hrvatska u tom pogledu nije iznimka. Ima ih posvuda, od Slavonije do Dalmacije. Ima ih uz obale rijeka, na zaravnima, na uzvišenjima, na otocima ... Oni u krškim krajevima, gdje ima obilje vapnenačkih stijena, građeni su uglavnom od naslaganog kamena, a u unutrašnjosti Hrvatske, u brdskim i nizinskim područjima prevladavaju gotovo isključivo zemljani tumulusi. Ima ih pojedinačnih i u skupinama, manji broj velikih, ali zato možda i nekoliko tisuća malih.

Točan im se broj ne zna, jer mnogi zacijelo još nisu otkriveni (naročito oni koje je obrasla šuma), a brojni su kroz protekla tisućljeća bivali uništeni, što djelovanjem ljudi, a što silama prirode. Ljudi su ih uništavali, a i dalje to čine, najviše iz neznanja. Malo ljudi uopće zna da postoje “umjetna” brda, a ako su i čuli za tumuluse, ne znaju ili se ne trude razlikovati ih od prirodnih brežuljaka. Kroz neke su prošle prometnice, drugi su uklonjeni radi gradnje kuća, neki su već odavno opljačkani i ostavljeni razrušeni ... Među onima od kamena, neki su korišteni za gradnju kuća ili suhozida, te za poravnavanje putova (dakle, kao priručni kamenolomi!), dio ih je čak stradao u nestičoj dječjoj igri nabacivanjem kamenjem... Među zemljanim, pak, najviše ih je raskopano iz već spomenutih razloga, a one koje su obrasla stabla rastače njihovo korijenje.

Tumulusi (ili tumuli, kako se običava kod nas reći) u Hrvatskoj potječu uglavnom iz vremena Ilira, odnosno iz drugog i prvog tisućljeća prije nove ere. Za većinu (istraženih) se zna da su nastali nasipavanjem zemlje nad ukopane grobove. Pokojnici su polegnuti na površinu zemlje ili u grobnicu od kamena, a bili su i pokapani u raku. Tumulusi su nastajali kada je na jedan ili više takvih grobova s tijelima pokojnika nasipana zemlja ili nasuto kamenje (ili oboje). Tumulusi su, dakle, u

većini slučajeva, grobni humci, no ima i onih koji nisu izgrađeni niti su služili u svrhu sahrane.

Neki su smješteni uz prapovijesne gradine, u blizini drugih nema utvrđenja. Kao i u svijetu, i u Hrvatskoj i susjedstvu ih ima raznih oblika, no pretežu tumulusi kružne ili izdužene (često su elipsoidni) osnove. Neki su bili okruženi vijencem od pločastoga kamena ili suhozidom (Iliri tek poslije dolaska Rimljana počinju upotrebljavati i žbuku). Kada govorimo o veličini tumulusa, velikima u Hrvatskoj možemo smatrati primjerice humke visine od oko 7 metara, koje se doimaju pravim malim brežuljcima (visina kuće jednokatnice!), od kojih dvije s karlovačkog područja kasnije i spominjem. Također, imaju i velik promjer osnove, i do 60 metara. Uistinu, povelike humke, gledano i u svjetskim razmjerima.



Srednjovjekovna crkvica Svetog Nikole na ilirskom tumulusu u Prahuljama blizu Zatona kraj Nina
(foto: Goran Majetić)

Kao što je ranije spomenuto, glavni nositelji "kulture tumulusa" na području današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine, te Crne Gore i jugozapadne Srbije bili su Iliri - najstariji poznati narod ovih područja za koji je povijesna znanost utvrdila ime i osnovne činjenice iz povijesti, života i kulture. Na osnovi ostataka materijalne kulture koji se u njima pronalaze moguće je utvrditi približno vrijeme nastanka tumulusa. Oni se ovdje podižu, otprilike kada i ilirske gradine (utvrde), od srednjeg ili kasnog bakrenog doba (od oko 1600. godine p.n.e.) do kraja željeznog doba, odnosno do rimske prevlasti na tlu današnje Hrvatske. Unatoč toga, zanimljivo je

mišljenje stanovništva pojedinih krajeva, po kojem su, primjerice u Dalmaciji g(r) omile "gradili Turci", a na području Korduna (ranije Gorica) "Grci". U Dalmaciji su novi doseljenici, tijekom turskih ratova ili neposredno nakon njih, u novoj postojbini zatekli građevine, ali ne i predaje o njihovim graditeljima pa su ih najčešće pripisivali Turcima. Na Kordunu se pak pojam "Grci" odnosi na Rimljane.

Ako se uopće može govoriti o "zlatnom dobu" gradnje tumulusa na tlu današnje Hrvatske, ono najvjerojatnije pada u starije željezno doba. Ono je u sjevernoj Hrvatskoj zastupljeno od oko 750. do oko 300. godine prije nove ere, a u to vrijeme su, kako pokazuju istraživanja, sagrađeni neki od najvećih ovdašnjih tumulusa, namijenjeni ukopu najznačajnijih pripadnika pojedinog plemenskog roda. Zbog veličine, ali i bogatstva predmeta koji se u takvim humcima i g(r)omilama mogu pronaći, arheolozi ih često nazivaju "kneževskim". Ponegdje su sačuvani i toponimi, kao što su primjerice "Knežev grob" ili "Knežev brdo", koji upućuju na mjesto gdje se uistinu i nalazi (ili se nalazio, do uništenja) tumulus.

Vrijeme gradnje pojedinih tumulusa moguće je odrediti arheološkim istraživanjima, ali je daleko teže odrediti kada su napušteni, odnosno kada je prestala njihova gradnja (nasipavanje), te kada je došlo do njihovog urušavanja i(lí) pustošenja. Vjerojatno je većina tumulusa napuštena nakon rimske osvajanja i tijekom rimske uprave u ovim prostorima, premda je kod nekih dokazano da su pokojnike u iste humke nastavili pokapati i kasnije doseljeni narodi, posebice Hrvati u ranom srednjem vijeku. Tako je znanstvenik Ante Škobalj uspio dokazati da u nekim grobovima leže ostaci pokojnika ukopanih od 13. do 15. stoljeća, desetak stoljeća nakon nestanka Ilira s ovih prostora. Tumulusi su Hrvatima služili i kao utvrđenja, ali i kao obredna mjesta.

Vrlo lijepi prikaz tumulusa, i to onih u Dalmaciji, poznatih kao gomile ili gromile, dao je profesor Visoke učiteljske škole u Petrinji Mate Matas u članku "Prilog proучavanju gradina i gromila na području općine Lećevica u splitskoj Zagori" (Geoadria, Volumen 7/2, 2002.). Osnovne postavke tamо izrečene, u velikoj mjeri vrijede i za tumuluse iz ostatka Hrvatske, te stoga navodim neke ulomke: "*Podizanje gromila (gomila) nad grobovima pokojnika Iliri su koristili već od kasnoga bakrenog doba te tijekom brončanog doba, a tijekom željeznog doba to je bio redovit premda ne i jedini način pokopavanja. Gromila se obično dizala nad jednim grobom, no s vremenom su pokraj prvoga središnjeg groba pokopali i druge pokojnike, obično pripadnike njegova roda. Što je pokojnik za života imao viši društveni položaj, to mu je i gromila iznad groba bila veća. U grobove takvih pokojnika stavljana je bogatija popudbina - oružje, odjeća, glinene posude s hranom, ukrasni i drugi predmeti što ih je za života posjedovao.*

Gromile su se podizale od zemlje i kamenja nad mrtvaca koji se izravno polagao na zemlju ili se tijelo pokojnika postavljalo u posebno napravljene grobove. Grob je bio napravljen od pet kamenih ploča. Četiri su (dvije duže i dvije kraće) postavljane u vertikalnom položaju i između njih je bila grobna raka. S petom pločom zatvarala se grobna raka s gornje strane. Tijelo pokojnika je polagano u grob u skvrčenom i bočnom položaju. Nakon toga se iznad groba ili na zemlju položenog

tijela nabacivalo kamenje ili zemlja i na taj način se formirala gromila ili grobna humka. Ponekad se mrtvac i spaljivao. U tom slučaju se u blizini buduće gromile palila lomača. Ostaci izgorenog tijela mrtvaca (kosti i pepeo) bi se pokupili s mesta spaljivanja i stavili u grob na koji bi se onda bacala zemlja i kamenje. U tijeku podizanja humka ritualno su se razbijale glinene posude, a to se nastavljalo i onda kad je gromila već bila gotova." Potrebno je, međutim, naglasiti kako Iliri nisu, dodaje Mate Matas, sve svoje mrtve pokapali ispod gromila. U nekim slučajevima pokojnici su ukopavani na otvorenom, u tzv. ravnim grobištima (nekropolama).

Premda su unazad stotinjak godina istraženi brojni tumulusi u Hrvatskoj (u ovom članku dotaknut će se tek nekih istraživanja koja se provode posljednjih godina), ne postoji sustavni popis niti zemljovid na kojem bi bili istaknuti svi do sada pronađeni i znanstveno ispitani tumulusi. Tako su podaci o njima razasuti u desecima povijesnih knjiga i stotinama znanstvenih radova, gdje se ovaj vid povijesne baštine u Hrvatskoj opisuje. U Hrvatskoj za tumuluse postoji više narodnih imena, humcima se u pravilu nazivaju u sjevernoj Hrvatskoj, dok u kraškim krajevima, te u primorju i na otocima najčešće imaju ime gomile ili gromile. Ponegdje su to ujedno i toponimi, označeni i na zemljovidima, primjerice uz srednji tok rijeke Korane, veliki tumulusi označeni su kao toponimi "Umka" (od "humka" - h se ne izgovara).

Neki od tumulusa u Hrvatskoj predstavljeni su tek usput, potpisima pod snimke, u već gore spomenutoj reportaži u Kameleonu, poput vjerojatno najposjećenijeg tumulusa u Hrvatskoj (mnogi turisti njime se uspinju, a da ni ne znaju na čemu su), ilirskog tumulusa u Prahuljama kraj Nina na kojem je u srednjem vijeku sagrađena crkvica Svetog Nikole. U članku Dubravke Volenec "Nin - gradić optočen legendama", objavljenom u časopisu "Meridijani" (broj 119, studeni 2007) ističe se: "*Glavni dokaz prisutnosti Liburna na tom području su grobni humci kojih ima mnogo u okolini Nina i drugih gradova. Obično su to polukuglaste gomile kamenja nabacane na jedan ili više grobova, ponekad obrubljene niskom zidom. Zemljani humci u blizini Nina, međutim, veći su od grobnih humaka i nije sasvim jasna njihova namjena. Možda su služili kao grobni spomen, prazan grob (kenotaf) ili za neku drugu namjenu. Nađeni komadi ilirske keramike daju naslutiti da su se na takvim mjestima mogli održavati različiti obredi.*"

Spomenut će još tri novija arheološka istraživanja (dva još traju) koja su doprinijela boljem poznавanju tumulusa u Hrvatskoj. Na brdu Monkodonja, sjeverno od Rovinja istraživanja su počela 1997. godine na poticaj i uz potporu Slobodnog instituta iz Berlina, Arheološkog muzeja Istre iz Pule i Zavičajnog muzeja Rovinj. Tamo se, uz gradinu iz brončanog doba, od oko 1 800. do 1 200. godine p.n.e., na susjednom brdu Musego nalazi skupina tumulusa - grobnica (do sada ih je otkriveno 11). Neke od njih su vrlo zanimljivo građene, središnji grob je okružen vijencem od kamenih blokova klesanih u tri reda. U grobovima su pronađeni koštani ostaci pokojnika, nakita, keramike... ali i morski šljunak kojom su popunjeni. Na krugu koji zatvara tumul uočene su i dvije rampe, odnosno dva prilaza, za koje znanstvenici još nisu ustanovali svrhu, napominje se u članku "Jantarne perle i ljudske kosti u opljačkanom grobu" N. Orlović Radić u "Glasu Istre" (od 19. listopada 2007).

Na obroncima Papuka u Slavoniji nedaleko Požege nalazi se skupina od najmanje 20-ak tumulusa od kojih se njih 14 počelo istraživati prije 30-ak godina (među njima i tumul "Knežev grob"), a s istraživanjima ostalih se nastavilo 2001. godine. Prema do sada pronađenim predmetima, ovo arheološko nalazište, poznato kao Kaptol i smješteno u šumi, pripada starijem željeznom dobu ili halštatskom prapovijesnom razdoblju, iz oko 800. do 400. godina p.n.e. I ovdje se naišlo na zanimljive načine gradnje kamenih grobnica; u dva tumulusa su nađene grobne komore četverokutno-



Tumulus u Hrsini nedaleko Bosiljeva visok je 6-7 metara, a dugačak (duža os osnove) oko 50-60 metara (foto: Goran Majetić)

ga presjeka. Posebna zanimljivost je i tumul, kako ističe Antonija Vranić u članku "Što kriju tumuli?" u časopisu "Vijenac" (broj 282-283, 23. prosinca 2004) koji je ... *sadržavao dvije vrste predmeta, muške i ženske, a analizom pepela utvrđeno je da nije čuvao ljudske ostatke, nego samo životinjske, što je navelo na pretpostavku da je riječ o ritualnom ukopu osobe koja je umrla daleko od kuće, a bila je bitna za zajednicu ili o ukopu žrtvenoga karaktera.*

U blizini i ovih tumulusa nelazi se pretpovijesna gradina, kao i u slučaju Budinjaka u Žumberačkom gorju, gdje je pronađeno čak preko 140 grobnih humaka. Arheološka iskapanja u Budinjačkom polju provodila su se do 2006. godine, nakon čega je u tom području uređena zanimljiva poučna izletnička staza. U Budinjaku su pronađene gotovo 3000 godina stare grobnice (tumuli) iz starijeg željeznog doba, a na brijegu povrh polja, znanom kao Gradina, nalazilo se naselje stanovnika iz istog

razdoblja. U Budinjaku se istraživalo dva desetljeća, a nalazi u tumulima su bili bogati i mnogobrojni, svjedoči voditelj arheoloških istraživanja u Budinjaku, muzejski savjetnik iz Muzeja grada Zagreba Želimir Škoberne. Posebice se to odnosi na tzv. Kneževski tumul, koji je bio visok 2 metra, dubok 3,5 metra i širok 20 metara. Do 2006. godine je iskopano 50-ak tumula, što je jedna trećina tumulske nekropole u Budinjaku. U istraživanjima su uz arheologe sudjelovali i geodeti, koji su pret-hodno precizno snimili zemljiste, ali i restauratori koji su pomagali pri čišćenju i sastavljanju pronađenih predmeta. Nakon iskopavanja, u obradi prikupljenih nalaza obično sudjeluje čitav niz znanstvenika koji proučavaju keramiku, metal, kosti, ostatke biljaka i slično. O ovom nalazištu članke "Žumberački Majanski trokut" i "Kneževska ophodnja "Stazom kneževa"" objavili su Nenad Kobasic iz Samobora i autor ovog priloga 2006. i 2007. godine u internetskom magazinu Kameleon (<http://www.udruga-kameleon.hr/>) u izdanju istoimene udruge iz Karlovca.

U pravu su oni koji ovdašnje tumuluse (misleći pri tome prvenstveno na one veće) nazivaju - piramidama. Iako to oni oblikom u većini slučajeva nisu, neki od njih veličinom, ali i pohranjenom baštinom, te još i više značenjem koje bi mogli imati - za, primjerice, turizam - za kraj u kojem se nalaze, svakako zasluzuju da ih se uspoređuje, ako već ne s piramidama, onda svakako sa sličnim tumulusima u ostatku Europe i svijeta. U nekim zemljama, kao što su Engleska ili Irska, ljudskom rukom izgrađeni humci, bilo kameni ili zemljani ili njihova mješavina, s megalitima ili bez njih (u unutrašnjosti ili u vanjskom obuhvatu, a kod nekih i na vrhu) ... prvorazredna su turistička odredišta.

Neki tumulusi u Hrvatskoj veličinom, ljepotom i ostavštinom uz bok su tim razvijanim humcima i mogli bi biti jednak tako dobro posjećeni. Na nama je u Hrvatskoj da (napokon) počnemo cijeniti i vrednovati na pravi način kulturno-povijesno, u ovom slučaju arheološko, ali i duhovno blago kojeg još uvijek imamo u obilju (unatoč stalnom uništavanju). Naposljetku, (ni) kod tumulusa nisu najvažnije nje-gove mjere, broj grobova (ako ih sadrži) koje skriva, predmeti koji se mogu naći prekapanjem ... već upravo ona tajanstvena, duhovna snaga koja - kod nekih od humaka više, kod nekih manje - izbjija i širi se u prostor dotičući posjetitelje. Ona nam ima nešto važno za poručiti, vrijeme je da se utišamo ... osjetimo je i (po)slušamo.

NAJAVAŽNIJI TUMULUSI KARLOVAČKOG KRAJA

Za kraj, ponešto detaljnije o tumulusima u široj okolini Karlovca. Tu se nalazi nekoliko uistinu velikih tumulusa, kao što je slučaj s već dugo poznatim, ali tek djelomično istraženim humcima nedaleko Bosiljeva. O njima još 1895. godine piše Karlovčanin, povjesničar Radoslav Lopašić, u knjizi "Oko Kupe i Korane": *Da su bosiljevački krajevi od vajkada naseljeni, dokazuju predistorične starine: jedan veliki čovječjim rukama naneseni humak kod sela Hrsine, tri takova humka na sje-nokoši kod Korenić sela,* Tumulus u selu Krč Bosiljevski u Hrsini (blizu čvorišta autoceste Zagreb - Split i Zagreb - Rijeka) visok je, po slobodnoj procjeni, oko 6-7 metara, a dugačak oko 50-60 metara. Ima izdužen, elipsoidni oblik, a okrnjen je oranicama po rubovima uzduž duže osi. Tu su nađeni ulomci keramike Lasinjske kulture.

Kustos Gradskog muzeja Karlovac Lazo Čučković u izdanju "Arheološka karta Zajednice općina Karlovac" iz 1984. godine navodi, uz već spomenuti humak u Hrsini, još nekoliko tumulusa. U Dugoj Gori, selu kraj Dobre na dugoreškom području primjećeno je 7 tumula od kojih su 4 istražena. Svi su zemljani, pravilnog kružnog oblika sa skeletima i paljevinskim ukopom. Uz pokojnike se sačuvao i njihov metalni nakit: brončane narukvice, nanogvice, fibule, privjesci... Procjena



Veliki tumulus u Točku Veljunskom na desnoj obali Korane (foto: Goran Majetić)

starosti je oko 800-400. godina p.n.e. Na položaju Umak u Točku (Veljunskom) nalazi se malo pretpovijesno utvrđenje na visokoj i strmoj obali Korane koje na lako pristupačnom dijelu štiti zemljani bedem u obliku velikog tumula. Visinom je tek nešto niži od tumulusa u Hrisni, a duža os elipsoidne osnove mu je dugačka 30-40 metara, te se stoga više doima poluloptom. Nije istraživan, te mu je starost okvirno procijenjena na prvo tisućljeće prije nove ere. Nekoliko stotina metara dalje se nalazi blago uzvišenje pod imenom Kneževo brdo.

Arheolog Lazo Čučković posebice se dotiče brda Turska kosa kraj sela Velika Vrnavina nadomak toplica u Topuskom. To i obližnja brda Gradski muzej Karlovac istražuje od 1981. godine. Na položaju Pogledalo ustanovljeno je pretpovijesno naselje utvrđeno kamenim suhozidom, ogradom od nabijenih kolaca (palisadom) i zemljanim bedemom u obliku velikog tumula na lako pristupačnom dijelu. Na podgrađu, "obrtničkom" dijelu naselja tragovi proizvodnje keramičkih i metalnih predmeta. Iskopavanjem su prikupljeni predmeti od bronce, kamena, kosti, stakla i

keramike. Zanimljiv je veliki broj kipića od terakote, najveća takva zbirka u Hrvatskoj. Nalazi potječu iz prvog tisućljeća prije nove ere.

Članovi Društva za ekologiju i vodne aktivnosti “Sedra” iz Barilovića pronašli su u drugoj polovici 1990-ih godina na području općine Barilović još nekoliko tumulusa: Umka, na području sela Kestenak; vrh Pišćac, u blizini Trgovčića sela; u šumi u Kosijerskom Selu, na brdu Vožić, južno od vrha Rogava. Na području općine Tounj pronašli su vrlo zanimljiv tumulus blizu zaseoka Zlatari kraj Tržića Tounjskog na desnoj obali Mrežnice. Humak (koji kao ni prethodno navedeni nije istražen) je dio veće kamene gradnje koja se nazire (očito gradine, toponim se zove Samograd), a za koju se pretpostavlja da su je podigli članovi plemena Japoda (ili možda Kolapijana), i to po svoj prilici najkasnije oko 800. godine prije nove ere.